

Makale Bilgisi: Can, Ö. (2020). Türkçe Deyimlerin Temsil Ettiği Düşünce İçeriklerinin Bileşenleri Olarak Kavramlar. DEÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 7 Sayı: 1, ss. 176-190.	Article Info: Can, Ö. (2020). Article Concepts as Components of Thought Contents Represented by Turkish Idioms. DEU Journal of Humanities, Volume:7 Issue:1, pp. 176-190.
Kategori: Araştırma Makalesi	Category: Research Article
Gönderildiği Tarih: 04.11.2019	Date Submitted: 04.11.2019
Kabul Edildiği Tarih: 29.03.2020	Date Accepted: 29.03.2020

TÜRKÇE DEYİMLERİN TEMSİL ETTİĞİ DÜŞÜNCE İÇERİKLERİNİN BİLEŞENLERİ OLARAK KAVRAMLAR

Özge Can*

ÖZ

Konuşucuların düşünsel eylemlerinin evrensel birimi sayılan kavramlar, bilişsel şemaların bileşenlerinden biridir. Deyimler de kavramsal dizgemizde yer alan dünya hakkındaki daha genel bilgimizden ortaya çıkan bir üründür (Kövecses, 2010). Bu bakış açısından yola çıkarak çalışmamızda; dil, biliş, zihin, algı ve deneyim ağlarının değerlendirilmesini mümkün kılacak *Bilişsel Anlambilim* çerçevesinde Türkçe çok sözcüklülerden deyimlerin temsil ettiği düşünce içeriklerinin bileşenlerinden olan kavramların saptanması hedeflenmiştir; çünkü deyimlerin doğası kavramsaldir ve kavramların incelenmesi kavramlar arası ilişkilerin değerlendirilmesinde kaçınılmazdır. Çalışmanın hedefi doğrultusunda, sayısal olarak temsil edebilirlik hesaplamaları sonucunda *Basit Rastgele Örneklem* yoluyla ~1000 Türkçe deyim veritabanı olarak alınmış, bu deyimlerin temsil ettiği bilişsel temsil ögesi kavramlar belirlenmiştir. Bu sayede incelenen deyimler kısıtında iki temel kazanım elde edilmiştir: (i) dış dünya gerçekliğindeki algı ve deneyimlerin deyimler bağlamında hangi kavramlarla yapılandırıldığı değerlendirilmiş, bunlar arasında sırasıyla AÇIKLIK, AŞIRILIK, FIRSATÇILIK ve ÖLÜM kavramlarının öne çıktığı sonucuna ulaşılmıştır. (ii) bir deyimden birden fazla kavramla ilişkilendirildiği durumlarda, deyim ve anlamı arasındaki bağlantının sağlanabilmesinin bir aracı olarak kabul edilen kavramsal eğretilmelerin kurulabilmesi için bir yol önerilmiş olmaktadır. Sözgelimi, Sinclair'ın (1991) dilsel birimlerin ayrıştırılabilir olsalar da sözlükçede ulam ya da öbek biçiminde bütüncül olarak depolandığı görüşü temelinde, “bal alacak çiçeği bil-” gibi bir deyimden her bileşenin ayrı ayrı sözlüksel anlamlarıyla zihinde işlenmediği, ancak bütüncül anlamıyla konuşucunun bilişindeki AKIL(LİLİK)/BİL- ve HİLE/ÇIKAR kavramlarına temas ederek anlamlandırmanın gerçekleştiği, dolayısıyla kimi diğer deyimlerin de incelenmesiyle “AKILLILIK ÇIKAR SAĞLAMAKTIR” gibi bir kavramsal eğretilmeye ulaşılabilecekse, bu türden bir kavram belirleme düzeneğinin işlevsel bir araç olarak değerlendirilebileceği sonucuna ulaşılmıştır.

* Doç. Dr. Dokuz Eylül Üniversitesi, Dilbilim Bölümü, ozge.can@deu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2864-2649

Anahtar Sözcükler: Türkçe Deyimler, Kavram, Kavramsal Eğretileme Bilişsel Anlambilim

CONCEPTS AS COMPONENTS OF THOUGHT CONTENTS REPRESENTED BY TURKISH IDIOMS

ABSTRACT

Concepts regarded as the universal units of ideational actions of the speakers are one of the components of cognitive schema. Idioms also are the products emerged from our general knowledge about the world embodied in our conceptual system (Kövecses, 2010). Based on this perspective the present study it is aimed to determine the concepts, the components of thought contents, represented by Turkish idioms as multiwords within the framework of *Cognitive Semantics* which will enable the language-cognition-mind-perception and experience networks evaluations possible; because the nature of idioms is conceptual and detecting the concepts is inevitable in reviewing the concept relations. In line with this objective, regarding representability ~1000 Turkish idioms was taken as database through *Simple Random Sampling* and the concepts as cognitive representation items have been determined. By this means, two main achievements were made in terms of the idioms examined: (i) through which concepts the perceptions and the experiences in the reality of outer world are configured have been evaluated; among these that the concepts CLARITY, EXTREME, VEXING and DEATH have been found as the leading concepts respectively. (ii) through this study a way can be proposed for establishing conceptual metaphors, considered as a means of providing the connection between the idiom and its meaning, in cases where an idiom is associated with more than one concept,. As an illustration on the basis of Sinclair's (1991) view that although the linguistic units can be parsed, they are stored as a category or a phrase integrally in the lexicon, eg. each component of the idiom "know which side one's bread is buttered" is not processed in the mind with its lexical meanings of the items, but it is comprehended by referring the concepts INTELLIGENCE/BE WISE TO and EXPEDIENCE/TRICK integrally. Thus we come to conclusion that if a conceptual metaphor such as "INTELLIGENCE IS EXPEDIENCE" is achieved by examining other idioms, this kind of concept setting mechanism can be considered as a functional tool.

Keywords: Turkish Idioms, Concept, Conceptual Methaphor, Cognitive Semantics

GİRİŞ

Bilişsel yapısı karmaşık olan deyimler, *çoksözcüklülerin* (multiwords) bir parçasıdır. En az iki dilsel birimden oluşan ve doğaları gereği kendilerine özgü sözcüksel, sözdizimsel, anlambilimsel, edimbilimsel ve/ya istatistiksel özellikleri barındıran *çoksözcüklüler*, toplumsal uzlaşımlar, kültürel paylaşımlar, zihinsel temsiller ve bilişsel yönelimler çerçevesinde *kendineözü* (idiosyncratic) olarak değerlendirilmekte; ancak her zaman buldukları dilin *sözlük*esindeki (lexicon) sözcüklerden oluşmamaktadırlar. Örneğin, *ad hoc* 'belli bir amaç için' İngilizcede

sözcüksel (lexical) olarak deyimseldir; çünkü bileşen sözcüklerinin (*ad* ve *hoc*) hiçbiri İngilizce sözlükçesinde birer girdi değildir, aksine bu sözcükler Latince kökenlidir; ancak sözdizimsel olarak bir araya gelmesi mümkün olmayan iki birimin yan yana gelmiş olmasıyla sözdizimsel; yine her bir kurucunun tek tek anlamına ulaşamaması nedeniyle de anlambilimsel kabul edilir. Bu bağlamda *sözdizimsel* (syntactic) deyimleşme türü, birimlerin sözdizimsel açıdan aykırı bir biçimde birleşmesiyle ilişkilidir. Sözgelimi ‘genel olarak’ anlamına gelen *by and large* örneğinde bir ilgeç (*by*) ve bir sıfat (*large*) bir araya gelmiştir ve sözdizimsel bir deyimleşmeyi temsil etmektedir; ancak *take a walk* için aynı şey söylenemez; çünkü geçişli bir eylem olan *take* yanına bir nesne olarak “uygun” sözdizimsel bir kuruluş gerçekleştirmiştir. *Anlambilimsel* (semantic) açıdan ise, bu tür yapılar anlamların bireysel kurucularından türemediği söylenmelidir. Örneğin, *make a scene* ‘rezalet çıkarmak’, hem *make* hem de *scene* sözcüklerinin anlamından farklı olan değişmeceli bir anlama sahiptir. *Edibilimsel* (pragmatic) ölçüt ise, oluşum içindeki birimlerin belli bir bağlamla ilintili olması durumunda gerçekleşmektedir; yani bunlar belli bir bağlama özgü olan anlatımlardır ve başka bir bağlamda kodlansa bile anlam olarak uygun düşmez. Örneğin, *good morning* ‘günaydın’, sabah zaman dilimi ile özdeşleştirilmiştir. *İstatistiksel* (statistical) deyimleşme *uzlaşım* (conventionalisation) ya da örüntüler arasında bir bağlantının olduğunu gösteren *eşdizimlilik mekanizması*/günlük kullanım (collocations) olarak da adlandırılmakta, aynı anlatımın alternatiflerinden daha yüksek bir sıklıkta gerçekleşmesine gönderimde bulunmaktadır. Örneğin, İngilizcede *tuz ve karabiber* (*salt and pepper*) çizgisel birlikteliği, *karabiber ve tuz* çizgisel birlikteliğine tercih edilmektedir; ya da benzer bir biçimde *beyaz siyah televizyon* yerine *siyah beyaz televizyon* anadil konuşucuları tarafından yeğlenen çizgisel dizilimdir (Baldwin ve Kim, 2010).

Alanyazında kendisini oluşturan bileşenlerin ayrı ayrı değil, tüm bileşenlerinin ayrıştırılmaz bir biçimde bütün olarak sözlükçede bulunduğu oluşumlara gönderimde bulunan çoksözcüklülerin bir parçası olarak kabul edilen deyimler (örn. Osherson ve Fellbaum, 2010; Kilgarriff, Rychlý, Kovář, ve Baisa, 2012; Cacciari, 2014); Türkçenin kendine özgü tipolojik özelliklerini gözetererek yapılan en güncel ve ayrıntılı çalışmalarda da (örn. Adalı ve diğ., 2016) ‘anamları kendilerini oluşturan kurucuların anlamlarından çıkarsanamayan’ olma özellikleri nedeniyle (örn. gemi azıya al-), çoksözcüklülerin bir parçası olarak ulamlaştırılmaktadır. Gelinek noktada bu çalışmada da bir çoksözcüklü olan Türkçe deyimler araştırma nesnesi olarak alınmıştır.

Türkçede deyimler özellikle sözdizimsel (örn. Subaşı Uzun, 1991a; Demir, 2008; Özden, 2016) ve anlambilimsel (örn. Subaşı Uzun, 1991b; Hamidov, 2006; Arıca-Akkök, 2007; Arıca-Akkök, 2009; Çocuk, 2012; Uysal, 2015; Çelik, 2017) düzlemde incelenmektedir. Sözdizimsel düzlemde

dünyalık, sudan (bahane), sözde (dostluk) vb. gibi tek sözcüklü oluşumlardan ziyade; *göz yum-, gönül al-, kulak kabart-* vb. gibi birleşik eylem yapısında olan; *tepeden inme, sonradan görme, kulaktan dolma* vb. gibi adeylemler; *Ali kıran baş kesen, helal süt emmiş, mürekkep yalamış* vb. gibi ortaçlar; *suya sabuna dokunmadan, göz göre göre, balık kavağa çıkınca* vb. gibi ulaçlar; *deliye künde bayram, cehenneme kadar yolu var, eski çamlar bardak oldu* vb. gibi basit tümce yapısında olan; *kapıdan kovsan, bacadan girer; hangi taşı kaldırsan, altından o çıkar* vb. gibi koşullu tümce yapısında olan; *boşa koydum olmadı, doluya koydum almadı* vb. gibi sıralı tümce yapısında olan; *ya bu deveyi güdersin ya bu diyardan güdersin; ne şiş yansın ne kebab* vb. gibi bağlı tümce yapısında olan; *seni hangi rüzgar attı?; el mi yaman bey mi?* vb. gibi soru tümcesi yapısında olan; *kana kan, dişe diş; darısı başına* vb. gibi eksilteli tümce yapısında olan; *-tencere dibin kara! -seninki benden kara!* vb. gibi karşılıklı konuşma biçiminde olan (Demir, 2008) yapılanmalar deyim olarak kabul edilmekte ve bunların biçimsözdizimsel kısıtlamalara uyum sağlayabilen değişmeceli anlamlar taşıdıkları savunulmaktadır. Sözelimi “Bey, *çilingir sofrasını* kurdum.” örneğinde iki sözcüklü “çilingir-Ø sofa-sı (İYE) (+(y/n)I (BELİRTME DURUMU))” AÖ deyimini temsil ederken; “Ali, seni *yerde ararken gökte buldum.*” örneğinde “yerde ararken gökte bul-” BÖ+EÖ birlikteliğinden oluşan ve üzerine -DI ZAMAN/GÖRÜNÜŞ + -(y)Im UYUM BELİRTİCİSİ olarak bir tümce biçiminde temsil edilmektedir. Anlambilimsel ekseninde değerlendirildiğinde de bu dilsel yapılar, iki ya da daha çok sözcükten oluşan ve anlamı kendisini oluşturan birimlerden ‘tahmin edilemeyen’ (yapılar) oldukları için birer deyim olarak etiketlenmektedir; ancak Türkçede olduğu gibi pek çok dilde de bu tanım ile çelişen deyimler bulunmaktadır. Sözelimi “etekleri zil çal-” deyimindeki hiçbir bileşen kendi anlam değerlerini koruyarak deyim anlamını tek başına yansıtmazken, “adam kıtlığında” gibi bir deyimde “adam” ögesi yananlamıyla (yetenekli, işe yarar, gereken kişi) oluşumun içindedir. Deyimlerin anlambilimsel özelliklerinin farklı bilim insanlarınca (örn. Nunberg vd., 1994; Gibbs, 1994; Cacciari ve Levorato, 1998) ele alınıp deyim bileşenlerinin tüm deyim anlamına etkisi ‘çözümlebilirlik, şeffaflık’ vb. kimi etiketlerle değerlendirilmiş, deyim zihinsel gönderimine tek tek sözcük anlamlarından ulaşmanın çoğu zaman mümkün olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bunun nedeni deyimlerin anlambilimsel olarak ulamlaştırılmasının, deyim anlamının tahminedilebilirliğine bir katkı sağlamamasıdır (bkz. İşeri, 2010). Bu noktada Akar’ın (1991) Friederich’ten (1976: 32) alıntılanarak örneklendiği “Er hat vorn und hinten Augen”(dikkatinden bir şey kaçma-) deyiminin ilk ögesinin (E-Er) ne olduğuna göre değil, belirleyici ögesi (A-Augen) temel alınarak Almanca sözlükte yer aldığı, bu çerçevede Türkçede de deyimlerin sözlüklerde abecesel sıradan ziyade, deyim oluşturulan bir kurucu ekseninde yani mantıksal bakış açısıyla düzenlenmesi görüşü, anlam üretim sürecine, tahminedilebilirliğe vb. katkısı yönünden görece değerli

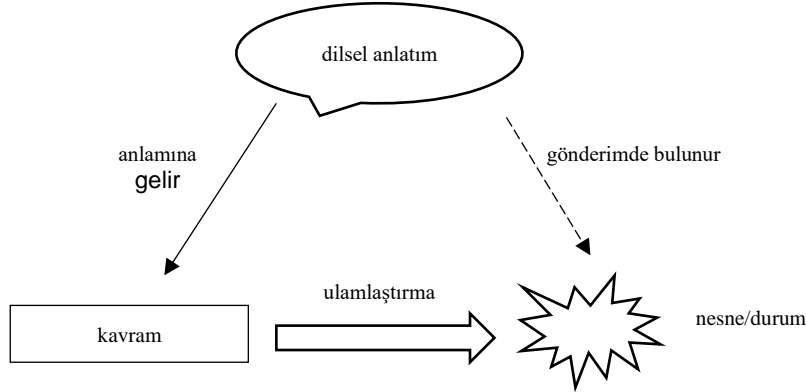
görülebilmektedir. Ne var ki bu bakış açısında da deyimlerin içindeki belirleyici olduğu savunulan birimin ilk yazıbiriminin altında dizelgelenmesi söz konusudur. Yine de Akar'ın görüşünden yola çıkarak deyimlerin edimbilimsel olarak ulamlaştırılmasına yönelik öneri getiren Ercan ve Can (2015) ve Can ve Ercan (2017) da sözgelimi "saçı sakalı birbirine karış-" gibi bir deyim için "erkek" edimbilimsel birimine gönderimde bulunduğunu ve deyim sözlüklerinin bu çerçevede yeniden yapılandırılması gerektiğini savunmuş ve deyimlerin abecesel sıralamasına bir eleştiri getirmişlerdir. Ancak her ne kadar bu eleştiriden hareketle deyimlerin sözlüksel bileşenlerinin dışında bir sınıflandırma önerilse de, çalışmalar edimbilim temellidir. Örneğin temsil nitelikli ulamlardan birinin "fiziksel özellikler" olması bunun kanıtı olarak sunulabilir; yani "bacak kadar, adam azmanı" vb. gibi deyimlerin fiziksel özellik tanımlamak için kullanıldığının varsayıldığı, diğer bir deyişle deyimlerin kullanım odaklı işlevsel bakış açısıyla değerlendirildiği çıkarımlanabilir. Elbette karşımızdakinin deyimini bizim kast ettiğimiz anlamda anlayacağını ön koşul olarak kabul etmek, konunun edimbilimsel boyutudur; ancak deyimlerin kültürel ve dilsel ortaklık bağlamında temsil ettikleri kavramların açığa kavuşturulması söz konusu olduğunda bu bakış açısı yetersiz görünmektedir. Bu nedenle hem sözdizimsel sınıflandırmalarla hem de anlambilimsel derecelendirme üzerinden deyimleri açıklamak ve deyimlerin dış dünya ile ilgili gerçeklikle bilişsel olarak kavramsal düzlemde buluşturulması yoluna gidilmeksizin tekçil edimbilimsel birim önerisiyle bir dizelgeleme yöntemine başvurmak, deyimlerin temsil ettikleri düşünce içerikleri olan kavramların saptanmasına da deyim ve anlamı arasında bağlantı kuran güdülenmeye erişime de olumlu bir katkı sağlayamaz; dolayısıyla konuya farklı bir açıdan, *bilişsel bakış açısından* yaklaşmak gerekmektedir.

1. Kuramsal Artalan

1970'lerden bu yana yükselişe geçen *Bilişsel Dilbilim* (Cognitive Linguistics), dilin bilişsel yetiler ile ilişkisini ortaya koymaya çalışan disiplinlerarası bir alandır. Bilişsel dilbilimin ana araştırma alanlarından biri olan *Bilişsel Anlambilim* (buradan sonra *BA*), dilbilimde geleneksel olarak yapılan sesbilim, biçimbilim, sözdizim, anlambilim gibi ayrımlar yerine "anlam-yapı" ve "bilgi temsili" olmak üzere iki ayrı başlıkta pek çok konuyu incelemektedir. *BA*, dili insanların bütüncül bilişsel yetisinin bir parçası olarak ele almaktadır; dolayısıyla farklı kültürlerden farklı dilsel topluluklar aynı şeyleri veya süreçleri farklı biçimlerde anlamlandırmaktadırlar (Croft ve Cruse, 2008).

Kavramsal yapı ve kavram oluşturma süreçlerine odaklanan *BA*, anlamın zihne nasıl kodlandığı gibi sorunlar üzerinden ilerler ve zihinde üretilen şemalarla dilin ilişkili olduğunu savunur. Bu savunu çerçevesinde

duyusal çevredeki gerçekliklerle dilsel birimlerin kavramsal düzlemde nasıl buluşturulduğu şöyle gösterilebilir:

Çizge 1. Göstergibilimsel üçgenin bilişsel sürümü (Löbner, 2013)

Çizge 1’de de görüldüğü gibi zihin, duyusal çevredeki gerçeklikleri kavramlaştırarak anlamlandırır ve bunları bir ya da birden fazla dilsel birim/anlatım ile kodlar. Peki kavram nedir?

Kavramın içyapısı ve içeriği üzerine pek çok farklı görüş geliştirilmiştir; çünkü kavramlar doğaları gereği karmaşık anlam ağlarının birer parçaları ve düşünce içeriklerinin bileşenleridirler. İnsan zihninde bulunan kavramlar, gerçek dünyada bulunmadıklarından soyut birimler olarak kabul edilmektedir. “Kavra-”nın bilişsel bir eylem olduğu düşünülürse kavramın da bilişsel bir ürün olduğu gerçeğine ulaşılabilecektir. İşte bu bilişsel ürünün katkısıyla anlam ilişkilerinin kurulduğu, kavramların diğer kavramlarla kurduğu ilişkiler yoluyla anlamlandırmanın gerçekleştiği söylenebilir (Deleuze, ve Guattari, 1991; Burge, 1993; Plotnick, 1997; Laurence ve Margolis, 1999; Petersen 2007). Bu noktada karmaşık bilişsel yapıları nedeniyle konuşucuların nasıl düşündüklerinin önemli yönlerini ortaya çıkarabileceği savlanan deyimlerin (Gibbs, 1994: 277) anlam inşası için yönlendirici nitelikte olduğu, anlamın da kavramsal olarak inşa edildiği düşünüldüğünde, Türkçe deyimlerin temsil ettikleri kavramların, dilin kavramsal yapıyı nasıl kodladığı ve yansıttığı üzerine incelemelerini yürüten BA çerçevesinde değerlendirilmesinin haklılığını kanıtlar niteliktedir. Ancak elbette deyimlerin temsil ettikleri kavramların saptanması, dış dünya gerçekliğindeki algı ve deneyimlerin deyimler bağlamında hangi kavramlarla yapılandırıldığı değerlendirilmesinde bir ipucu verese de, deyim ve anlam arasındaki bağlantının sağlanabilmesinde yetersiz kalabilir. Bu noktada alanyazında kabul gören, deyimlerin *kavramsal eğretileme* (conceptual metaphor) ve *kavramsal düzdeğişmece* (conceptual metonymy) düzeneklerine dayandığı görüş devreye girmektedir; çünkü Gibbs’in (1994) de sözünü ettiği gibi, pek çok ruhbilimsel çalışma deyim anlamının konuşucuların eğretilemeli ve düzdeğişmeceli düşünce şemalarını içeren

kavramsal bilgileriyle güdülendiğini ortaya koymaktadır. Bu çalışmada, verili tanım(lar)ından yola çıkarak bir deyim bir birden fazla kavramı temsil ettiği durumlarda, bu kavramların deyim ve anlamı arasındaki bağlantının sağlanabilmesinin bir yolu olarak kabul edilen kavramsal eğretilmelere ulaşılmasında birer araç olarak kullanılabilmesinin tartışması yürütüleceğinden, kısaca kavramsal eğretilmelerin doğasından söz edelim.

Kavramsal eğretilmede belirli benzerliklerden yola çıkılarak “X, Y’dir” mantığı kurulmaktadır. Sözelimi “Zamanımı harcadın.” veya “Zaman kazandım.” gibi tümcelerde ZAMAN ve PARA kavramları arasında ‘değerli olma, planlı olarak ya da savurgan bir biçimde harcama gibi ortak özelliklerden hareketle eğretilme kurulmuştur. Ancak kavramsal eğretilmelerin saptanması her zaman kolay görünmemektedir; çünkü düşüncenin kendisi temelde eğretilmelidir (Lakoff ve Johnson, 1980). Bu noktada kavramsal eğretilmeler, somut deneyimlerin daha soyut kavramlarla eşleştirilmesiyle kurulduğu için (Evans ve Green, 2006), düşünce içeriklerinin bileşenleri olan kavramların birbirleriyle kurdukları ilişkilerin belirlenmesi ve bu yolla anlamlandırmanın nasıl yapılandırıldığı saptanmasında, kavramların yapıtaşısı olduğu yadsınmamalıdır. Çalışmamızda Türkçe çoksözcüklülerden deyimler aracılığıyla aktarılan düşünce içerikleri olarak kavramların betimsel bir dökümünün yapılması, kavramların kavramsal eğretilme düzeneğinin belirlenmesindeki işlevselliğinin tartışılması amaçlanmıştır.

2. Araştırma Yöntemi ve Veritabanı

Türkçe deyimlere yönelik veri toplama aşamasında, olguların doğasını ve özelliklerini tanımlamak amacıyla kullanılan ve betimleyici bir yöntem olan *Belge Tarama Yöntemi* (Documentary Source Scanning Method) kullanılmış, belge olarak Özdemir’in (2000) *Deyimler Sözlüğü*, Çotuksöken’in (2004) *Türkçe Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, Aksoy’un (2015) *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü-2* ve Püsküllüoğlu’nun (2017) *Türkçe Deyimler Sözlüğü* kaynak/belge olarak alınmış; yaklaşık 10.000 (N değeri) deyimden oluşan bir bütüne ulaşılmış, *Basit Rastgele Örneklem* (Simple Random Sampling) alma yönteminin işletildiği aşağıdaki formül ekseninde temsil edici nitelikteki sayıya ulaşılmıştır.

$$n = \frac{N \cdot z^2 \cdot p \cdot q}{B^2 (N-1) + z^2 \cdot p \cdot q}$$

(Daniel, 1999)

Yukarıdaki formülde B değeri 0.0027, p değeri 0.5, q değeri 0.5, z değeri 1.96 kabul edilerek yaklaşık ~1000 deyim, sözünü ettiğimiz sözlüklerdeki toplam havuzdan rastlantısal olarak seçilmiş ve veritabanı olarak incelenmiştir. Her bir deyim, seçili deyim sözlüklerindeki tanımları çıkarılmış, tanımların içerisinde ortak olan ve olmayan anlatımlar üzerinden

hedefteki deyimini en iyi temsil ettiği öngörülen tanım odağında, temsil ettiği kavram ya da kavramlar saptanmış; bu süreç bir kültür ögesi olan deyimlerin yine incelendiği kültürünün içinde doğmuş, büyümüş, yetişmiş, içinde bulunduğu toplumun davranış, gelenek ve yaşam biçimleri ile bunların altında yatan fikir, inanç ve bilgilerini gözetten, yani kültürün bir üyesi olan araştırmacı tarafından yapılandırılmıştır. Geline nokta veritabanındaki Türkçe deyimlerin anlaşılması, betimlenmesi, yorumlanması ve bu deyimlerin temsil ettikleri kavramların saptanması mümkün olmuştur. Bu aşamadan sonra bir deyimden birden fazla kavram ekseninde anlamın inşasına katkı sağladığının düşünüldüğü durumlar temelinde söz konusu kavramların kavramsal eğretilmeler için bir araç olup olamayacağı değerlendirilmiştir.

Elbette incelenen deyimler bağlamında dış dünya gerçekliğindeki algı ve deneyimlerin hangi kavramlarla yapılandırdığının saptanması, yani deyimler aracılığıyla hangi kavramların öne çıktığının belirlenmesi; deyimlerin bilinirliği, tahmin edilebilirliği, edim düzlemine geçirilirliliği ve sıklığıyla çok yakından ilişkilidir; ancak son dönemde deyimler üzerine pek çok bilişsel çalışma yürütülmesine karşın, alanyazında bu ölçütleri tümüyle karşılayacak bir çalışma bulunmamaktadır. Bu nedenle söz konusu ölçütlerden bağımsız olarak rastlantısal veri incelemesine dayanan bu çalışmadaki çabaların söz konusu hedef için bir girişim, bir başlangıç olduğu düşünülmeli, bilişsel genellenebilirliğin değişim göstereceği unutulmamalıdır.

3. Bulgular ve Tartışma

Veritabanını oluşturan sözlüklerden rastgele olarak seçilen deyimlerin 2. bölümde ayrıntılarıyla aktardığımız yöntemle tanımlarına ulaşılmış ve toplamda 1270 girdi elde edilmiş (çünkü kimi deyimlerin birden fazla ve birbirilerinden farklı tanımları olabilmektedir), bu deyimlerin temsil ettikleri kavramlar aşağıdaki iki örnek üzerinde açıkladığımız bir değerlendirme prensibiyle belirlenmiştir.

(1) Adam beni *tehdit etti*.

(2) Adam bana *aba altından sopa gösterdi*.

Sinclair'ın (1991) dilsel birimlerin ayrıştırılabilir olsalar da sözlükçede ulam ya da öbek biçiminde bütüncül olarak depolandığı görüşü temelinde (2)'deki "aba altından sopa göster-" deyiminin bileşenleri yani ABA, ALT, SOPA, GÖSTER- *sözcükbirimleri* (lexeme) gerçek/düz anlamlarıyla var olmazlar; çünkü X kişinin konuşucuya bir sopa nesnesini bir aba nesnesi altından göstermesi gibi bir gerçeklik yoktur. Burada deyimsel olarak kodlanan bu gerçeklik (1)'deki gibi bir X kişinin konuşucuyu *tehdit etmesidir*; dolayısıyla TEHDİT kavramı anlamın inşa edilmesini sağlamaktadır. Aşağıdaki çizge üzerinde bunu somutlaştırmak gerekirse;

<i>Sözcüksel Anlambilim</i>	“Yünün dövülmesiyle yapılan kalın ve kaba kumaş”	“Bir şeyin yere bakan yanı, zir, üst karşıtı”	“Kalın değnek”	“Birini veya bir şeyi işaretle belirtmek”
	<i>ad</i>	<i>ad</i>	<i>ad</i>	<i>eylem</i>
<i>Bilişsel Anlambilim</i>	ABA	ALT-1-n-dan	SOPA	GÖSTER-
	TEHDİT (ET-)			

Çizge 2. “aba altından sopa göster-” deyimi örneği

“aba altından sopa göster-” deyimini oluşturan 4 sözcükbirim ve her bir sözcükbirimin Türk Dil Kurumu *Güncel Türkçe Sözlük*'ten alınan ilk anlamı Çizge 2'nin üst bölümündeki gibidir ve ilgili deyimi oluşturan bu sözcükler kendi anlamlarında kullanılmamaktadır, yani yukarıda da sözünü ettiğimiz gibi, ne konuşucu “bir nesnenin bir başka nesne altından gösterilmesi” eylemini kodlamak istemiştir ne de dinleyici böyle bir anlam yorumlamıştır. Dolayısıyla bilişsel düzlemde anlamın inşa edilmesi için TEHDİT'in öncül bir kavram olduğu söylenebilir. Bu noktada “TEHDİT kavramını (TEHDİT bir duygu kavramıdır) tekçil bir değerlendirmeye bu ve benzeri deyimlerin (örn. gözdağı ver-) temsil ettiği kavram olarak değerlendirmek ne denli gerçekçidir? sorusu akıllara gelebilir. Bu soruyu biliş ve duygu ilişkisi üzerine çalışan araştırmacıların savunularından derlediğimiz bilgiler ışığında yanıtlamak akılcı olacaktır: Dış dünya gerçekliğinde kişinin tehdit olarak algıladığı durumlar vardır. Bu durumlar abartılı olarak algılandıklarında tehlike olarak değerlendirilir, kişi dehşete düşebilir, felaket olarak niteleyebileceği düşüncelere kapılabilir ve nihayetinde korkar. İleri bir zaman diliminde potansiyel olarak tehdit oluşturabilecek bir duruma karşı ise kaygı ve/ya tedirginlik ve/ya endişe duyulur, bu durum tehdit algılamasından sonraki güdümsüz uyarılma durumu ya da çözümlenmemiş korku olarak da etiketlenebilir (Epstein, 1972, Beck ve diğ., 1979; Clark, 1986; Barlow, 1988; Öhman, 1993; Brewin, Andrews ve Valentine, 2000'den aktaran Power ve Dalgleish, 2015). Anlaşıldığı gibi, TEHDİT, TEHLİKE, DEHŞET, FELAKET, ENDİŞE, KAYGI ve TEDİRGİNLİK gibi kavramlar KORKU'nun bileşenlerindedirler. Zaten BA çalışmalarıyla ilişkisinin tartışılmadığı (bilişsel) psikoloji başta olmak üzere, duyguların sınıflandırıldığı ilgili alanyazının pek çok önde gelen çalışması, KORKU'yu ana/birincil duygu olarak kabul etmektedir (örn. Plutchik, 1980; Ekman, 1982; Tomkins, 1984; Parrot 2001). Gelinek noktada, “aba altından sopa göster-” deyiminin TEHDİT kavramını, bu yolla KORKU kavramını temsil ettiği söylenmelidir.

Burada örneklendirilen uslamlama süreciyle elde edilen veriler, incelenen Türkçe deyimlerin 143 kavramı temsil ettiği ancak bunların ~%15.6'sının yukarıdaki örnekteki gibi bir ortak/kapsayıcı bir kavramla ilişkilendirilebileceği sonucuna ulaşılmıştır. Her ne kadar bu oran ilkin az gibi görünse de, bütünü çeyreğine yakını temsil eden 156 deyimden önde gelen dört kavrama ulaşılabilmesi, dış dünya gerçekliğindeki algı ve deneyimlerini hangi kavramlarla yapılandırıldığının değerlendirilmesinde bir adım niteliği taşıyan bu çalışma için önemli bir kazanım olmuştur.

#	Kavramlar	Sıklık	Örnek Deyimler
1	AÇIKLIK	46	<i>açık konuş-, açıktan açığa, garazsız ivazsız</i>
2	AŞIRILIK	42	<i>fazla gel-, ıklım tıklım, yağlayıp balla-</i>
3	FIRSATÇILIK	36	<i>ekini belli etme-, faka bastır-, gagayı ıslat-</i>
4	ÖLÜM	32	<i>vakti gel-, can al-, babanın canı için</i>

Çizelge 1. Türkçe Deyimlerin Temsil Ettiği Düşünce İçeriklerinin Bileşenleri Kavramlar, Rastlanma Sıklıkları ve Tipik Örnekleri

İncelenen veritabanından elde edilen verilerden istatistiksel açıdan anlamlı olarak yorumlanamayan ancak yine diğer kavramlara kıyasla sıklığı yüksek diğer kavramlar da AŞK, ZORBALIK, İNCİTME, KIZ/KADIN, ACEMİLİK, ALDATMA, USTALIK, FİYAT ve SIR olarak karşımıza çıkmaktadır; ancak buradaki örneklemin temsili bilgi verebileceği unutulmamalıdır. Burada bulguların deyimlerin temsil ettiği kavramları soyut ve somut olarak sayısal veriyle ifade edilmesi, soyut görünenlerin somut görünenlerden ya da somut görünenlerin soyut olanlardan (görece) daha sık olduğu türünden yorumlar yapılması, zihinsel temsiller ve bilişsel yönelimler açısından tartışılabilir nitelikte görünse de, böylesi bir ayırmadan çıkarılabilecek olası değerlendirmelere yer verilmemiş, sözelimi AŞK gibi “soyut” bir kavramın, “dokun-, cinsel ilişki, fiziksel yakınlık vb. gibi doğrudan somutlanan deneyimlerle bağlantılandırılacak bilgileri içerebildiği gerçeği gözletilmiştir.

Betimlemeli bakış açısıyla buraya kadar elde edilen tüm bulgular, incelenen veri kısıtında, Çizelge 1’de de sergilendiği gibi, Türkçe deyimlerin temsil ettikleri kavramlardan AÇIKLIK, AŞIRILIK, FIRSATÇILIK ve ÖLÜM’ün öncelendiğini ortaya koymaktadır. Bu bulgu, konuşucuların bilişindeki şemalar hakkında yorum yapılabilmesinde daha sonraki çalışmalar için aracı bir kazanım olma niteliği taşımaktadır. Çalışmamızın ikinci kazanımı, bir deyimden birden fazla kavramla ilişkilendirildiği durumlarda, söz konusu kavramların deyim ve anlamı arasındaki bağlantının sağlanabilmesinin bir aracı olarak kabul edilen kavramsal eğretilmelerin kurulabilmesindeki işlevselliğinin saptanmasıdır.

(3) bal alacak çiçeği bil-

Örnek (3)'teki 4 bileşenden oluşan *bal alacak çiçeği bil-* deyimini, 3 farklı deyim sözlüğünde madde başı olarak gösterilmiştir. “1. Kimden çıkar sağlanabileceğini anlayıp sezmek. (Özdemir, 2000: 56). 2. Nereden çıkar sağlama olanağı bulunduğunu bilmek (Aksoy, 2015). 2. 3. Nereden çıkar sağlanacağını, nereden yararlanılabileceğini bilmek (Püsküllüoğlu, 2017) biçimindedir. Çotuksöken (2004) ise bu deyimini atasözü kabul ederek “arı, bal alacak çiçeği bilir” biçiminde madde başı almış, “Çıkarıcı bir insan, çıkarımı en iyi nereden sağlayacağını bilir.” karşılığını sunmuştur. Verilen bu tanımlardan yola çıkarak bu deyim bütüncül anlamıyla konuşucunun bilişindeki AKIL(LİLİK)/BİL- ve HİLE/ÇIKAR kavramlarına temas ederek anlamlandırıldığı söylenebilir. Kuramsal artalarda sözünü ettiğimiz gibi, bilişsel düzlemde deyim ve anlam arasındaki bağlantının kurulmasının bir yolunun kavramsal eğretilmeler olduğu bilgisinden yola çıkarak, söz konusu kavramlar aracılığıyla burada “AKILLILIK ÇIKAR SAĞLAMAKTIR” gibi bir kavramsal eğretilmeye ulaşılabileceği açıktır. Bu noktada bu türden bir çıkarımı pek çok örnekle desteklemek mümkündür ancak deyimlerin birden fazla kavramı temsil ettiği durumlarda ulaştığımız kimi kavramsal eğretilmeler bundan sonraki çalışmalarımızın sonuçları arasında olacağından, kuramsal düzlemde bu görüşü burada noktalamak ve tartışmaya sunmak yerinde olacaktır. Yine de çalışmamızın bu basamağını Lakoff’un (1987) “keep someone at arm’s length” deyimindeki deyim ve anlam ilişkisinin “SAMİMİYET FİZİKSEL YAKINLIKTIR” kavramsal eğretilmesiyle gerçekleştiği savunusu ekseninde desteklemek gerekirse; Türkçede “araya mesafe koy-”/ “mesafeli ol-” biçiminde karşılık bulabilecek bu deyim SAMİMİYET/CANAYAKINLIK/İÇTENLİK ve MESAFE (FİZİKSEL UZAKLIK/YAKINLIK) olmak üzere iki kavramı temsil ettiği açıktır. Dolayısıyla deyimlerin temsil ettikleri kavramların saptanmasının bu anlamda işlevsel bir araç olabileceğini düşünmek yanlış olmayacaktır.

SONUÇ

Kendisini oluşturan birimlerin anlamlarından farklı bir anlama gelerek kültürel uzlaşımlar taşıyan çoksözcüklülerden olan deyimlerin bilişsel düzlemde temsil ettikleri kavramların saptanması çerçevesinde dış dünya gerçekliğindeki algı ve deneyimlerini ağırlıklı olarak hangi kavramlarla yapılandırdığı ve belirlenen kavramların kavramsal eğretilmelerin oluşturulmasındaki rolünü saptamaya yönelik yapılan bu çalışmada (i) AÇIKLIK, AŞIRILIK, FIRSATÇILIK ve ÖLÜM kavramlarının öne çıktığı ve (ii) bir deyim birden fazla kavramı temsil etmesi durumunda söz konusu kavramların kavramsal eğretilmelerin inşasında işlevsel bir araç olarak kullanılabileceği sonucuna ulaşılmıştır.

Dil düşünce dizgesinin “kripto” sudur; yani deşifre bekleyen gizidir ve bilişsel alanda yapılan hemen her çalışma aslında insana özgü genel

bilişsel eğilimin yorumlanmasını odağına almaktadır; dolayısıyla elde ettiğimiz sonucun konuşucuların bilişindeki şemalarının değerlendirilmesinde daha sonraki çalışmalar için yararlı olabileceği görüşümüzü şöyle destekleyebiliriz: Sözelimi AÇIKLIK'ın görece en sık temsil edilen kavram olması, insanın doğasının “belirsizlik”e tahammülsüzlüğüyle; önce bireyin buna bağlı olarak da toplumun kendisinde bulunmayan ya da bulunmadığı takdirde soruna yol açacak *netliğe* duyduğu gereksinimle ilişkilendirilebilir. İnsanlığın ortak paydası olan ÖLÜM ise, bir topluma özgü niteliğinden ziyade (kültürel biliş), genelde ‘korkulan’dır ve belki de bu yüzden yaşamın kendisini kutsamak yerine ölüm kutsanır. Türkçe deyimlerle de; toplumsal haklar, olanaklar, yaşamdaki olumlu anlar ve üretimle ancak kuşanabilen YAŞAM yerine ÖLÜM kavramının öncelenmesi, bir yandan yaşamın üretkenliğinden haz duymadaki eksikliği ya da yoksunluğu ile, diğer yandan da ÖLÜM’ün deneyimlenmemiş olması dolayısıyla merak edilen olması ve doğumun/yaşamın değil, ölümün doğal karşılanmayarak iz bırakması ile ilişkilendirilebilir.

KAYNAKÇA

- Adalı, K., Dinç, T., Gokirmak, M., Eryiğit, G. (2016). Comprehensive annotation of multiword expressions for Turkish. *Proceedings of TurCLing*, 60-66.
- Akar, Y. (1991). Türkçe deyimler ve sorunları. *Çukurova Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1991, 1-13.
- Aksoy, Ö. A. (2015). *Atasözleri ve deyimler sözlüğü-2*, İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Arıca-Akkök E. (2007). Deyimlerin anlambilimsel ve bilişsel özelliklerine göre tahmin edilebilirliği: Yabancı dilde bir uygulama, *Dil Dergisi*, 138, 18-33.
- Arıca-Akkök E. (2009). The effect of semantic and cognitive properties of Turkish idioms on the predictability of their meanings. İçinde: *Essays on Turkish Linguistics* (Ed: S. Ay, Ö. Aydın, İ. Ergenç, S. Gökmen, S. İşsever ve D. Peçenek), Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Baldwin, T., Kim, S. N. (2010). Multiword expressions, İçinde: *Handbook of natural language processing* (2. baskı) (Ed: N. Indurkha ve F. J. Damerau), Boca Raton: CRC Press, Taylor and Francis Group.
- Burge, T. (1993). Concepts, definitions, and meaning. *Metaphilosophy*, 24(4), 309-325.
- Cacciari, C, Levorato, M.C. (1998). The effect of semantic analyzability of idioms in metalinguistic tasks. *Metaphor and Symbol*.13:3, 159-177.
- Cacciari, C. (2014). Processing multiword idiomatic strings: Many words in one? *The Mental Lexicon*, 9(2), 267-293.
- Can, Ö., Ercan, G. S. (2017). Deyim sözlüklerinde >A< yazıbirimi altında sıralanan Türkçe deyimlerin edibilimsel olarak ulamlaştırılması, içinde: *Dilbilim çeviribilim yazıları: Prof. Dr. Lutfiye Oktar'a armağan* (Ed: N. Kansu Yetkiner ve M. Şahin), Ankara: Anı Yayıncılık.
- Croft, W. ve Cruse, D. A. (2008). *Cognitive linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Çelik, Y. (2017). Türkiye Türkçesinde duyu organlarıyla kurulan deyimler, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(50), 72-79.
- Çocuk, H. E. (2012). Öğretmen adaylarının deyimleri anlamsal açıdan tahmin edebilirlikleri: Mersin Üniversitesi Örneği, *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 8(2), 46-55.
- Çotuksöken, Y. (2004). *Türkçe atasözleri ve deyimler sözlüğü*, İstanbul: Toroslu Kitaplığı.
- Daniel, W. W. (1999). *Biostatistics: a foundation for analysis in the health sciences*. 7th edition. New York: Wiley.
- Demir, C. (2008). Türkçede deyimlerin sözdizimsel özellikleri. *Türk Dili*, 677, 428-444.

- Deleuze, G., Guattari, F. (1991). *What is philosophy?* New York: Columbia University Press.
- Ekman, P. (1982) *.Emotion in the human face*. New York: Cambridge University Press. Cambridge, London.
- Ercan, G. S., Can, Ö. (2015). Deyimlerin edimbilimsel olarak ulamlaştırılmasına ilişkin bir öneri: Türkçede Erkek'e gönderimde bulunan deyimler, *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*, 2015(1), 63-83.
- Evans, V., Green, M. (2006). *Cognitive linguistics: An introduction*. UK: Edinburgh University Press.
- Gibbs R. W., (1994). *The poetics of mind: Figurative thought, language and understanding*. UK: Cambridge University Press.
- Hamidov, H. (2006). Türkçe deyimlerin anlam özellikleri: Konuşma ile ilgili deyimler. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 22, 39-45.
- İşeri, K. (2010). Türk üniversite öğrencilerinin deyimleri tahmin etme durumları. *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 27, 385-405.
- Kilgariff, A., Rychlý, P., Kovář, V., Baisa, V. (2012). Finding multiwords of more than two words. *Proceedings of EURALEX2012*.
- Kövecses, Z. (2010) *Metaphor: A practical introduction* (2. baskı), New York: Oxford University Press.
- Lakoff, G., Johnson, M. (1980). *Metaphors we live by*. New York: Basic Books.
- Lakoff, G. (1987). *Women, fire and dangerous things: What categories reveal about the mind*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Löbner, S. (2013). *Understanding semantics*, New York: Routledge.
- Laurence, S., Margolis, E. (1999). Concepts and cognitive science. *Concepts: core readings*. 3.81.
- Nunberg, G., Sag, I. A., Wasow, T. (1994). Idioms. *Language*, 70(3), 491-509.
- Osherson, A., Fellbaum, C. (2010). The representation of idioms in WordNet. *In Principles, Construction and Application of Multilingual Wordnets. Proceedings of the Fifth Global WordNet Conference (GWC 2010)*. Mumbai, India. Narosa Publishing House.
- Özdemir, E. (2000). *Deyimler sözlüğü* (8. baskı), Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Özden, M. (2016). Bilecik ağzında görülen deyimler üzerine bir değerlendirme. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(2), 109-130.
- Parrot, W. (2001). *Emotions in social psychology*. (edit. W. Gerrod). Psychology Press: Philadelphia.
- Petersen, W. (2007). Decomposing concepts with frames. *Baltic International Yearbook of Cognition, Logic and Communication*, 2. 151-170.

- Plotnick, E. (1997). *Concept mapping: A graphical system for understanding the relationship between concepts*. Syracuse, NY: ERIC Clearinghouse on Information and Technology.
- Plutchik, R. (1980). *Emotion: Theory, research, and experience*. Theories of Emotion, 1. New York: Academic Press.
- Power, M., Dalgleish, T. (2015). *Cognition and emotion: From order to disorder*. Psychology press. New York/London.
- Püsküllüoğlu, A. (2017). *Türkçe deyimler sözlüğü* (4. baskı), Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Sinclair, J. M. (1991). *Corpus, concordance, collocation*. Oxford: Oxford University Press.
- Subaşı Uzun, L. (1991a). Türkçedeki deyim yapılarında biçimbilimsel ve sözdizimsel özellikler. İçinde: *Dilbilim yazıları* (Ed: A. Sezer ve S. Koç), Ankara: Üsem.
- Subaşı Uzun, L. (1991b). Deyimlerde bildirinin düzenleniş biçimi ve özellikleri, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 1991(1), 111-120.
- Tomkins, S. S. (1984). Affect theory. (Eds. K. R. Scherer- P. Ekman). *Approaches to emotion*. Hillsdale, NJ: Erlbaum. 163-195.
- Türk Dil Kurumu. Güncel Türkçe Sözlük. Erişim: <https://sozluk.gov.tr/> Erişim tarihi: 13.11.2019.
- Uysal, H. (2015). *Çocuk dilinde deyimlerin anlamlandırılması ve öntürlük etkisi*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.